

УДК 930.85(575.2)

Канаева Ш.К., Майкаданова Н.
К.Тыныстанов ат. Ысык-Көл мамлекеттик университети

БОЗ ҮЙ – БАБАЛАР МУРАСЫ

Кыргыз боз үйү илгертен ата-бабадан бери карай очогунан от өчтөгөн, жайы-кышы жашап тукум улап келген, жашоо тиричилигин баатарынан кечирип келген мекени жана туусу болгон деп айта алабыз. Боз үйдү кыргыздын улуттук чыгармачылык маданиятын чагылдырган эмгеги десек да болот. Кыргыздар ар дайым улутун, тилин, дилин, наркын бузбай сактап келген эл.

Кыргыздын боз үйү - элдин сергек акылынан чыккан, чебер колунан тамган, теңдешсиз өзүнчө өнөр. Боз үй кыргыз элинин ата-бабалардан бери келе жаткан материалдык жана рухий байлыгы, мурасы. Анткени улуттук кол өнөрчүлүктүн мыкты үлгүлөрүнөн жасалган боз үйгө кыргыз элинин рухий байлыгы да сиңирилип, эки багыттагы мурастын синтези катары бааланат. Кыргыз элинин символдук белгилеринин бири катары түндүктүн алынышы мамлекеттин, элдин улуттук сезиминин кайра жаралышын айгинелеп турат [1].

Жаратылыш менен үзгүлтүксүз өз ара байланышта, мал чарбачылыгын аркалаган көчмөн турмушка ылайыкташкан боз үй турмуш зарылчылыгынан улам жаралган. Боз үй мындан миндеген жылдар илгери эле Евразия жайыгынын тоо-түзөндөрүндө жашаган түрк, монгол көчмөндөрүнүн төл мүлкү болгон. Бүткүл жасалгасында темирдин таптакыр колдонулбашы анын байыркы, али темирди иштетүүнү өздөштүрө элек мезгилде жаралгандыгын кабарлап турат. Жайып тиксе, тең салмакты сактап, бүктөп койсо, бир унаалык жүк боло калган анын жыгач тулкусун жасаган усталар чыныгы гениалдуу архитекторлор болушкан десек, жаңылбасак керек. Бороон-шамалдын күчүн азайтуу максатында илимге чейинки эмпирикалык билимдердин негизинде боз үйдү цилиндр жана улап кеткен конус формасында курушкан. Аталган форма аэродинамиканын мыйзам ченемдүүлүктөрүнө ылайык келишин бабаларыбыз интуициянын күчү менен андаган. Азыркы үйлөрдүн мыкталган чатырын учуруп кетчү күчтүү бороондун күчү боз үйгө түз тийбей, айланып өтүп кетет. Бир караганда ичке жыгач чабакчалардан жасалып, назиктей көрүнгөн менен, боз үй бир топ эле бекем түзүлүшкө ээ.

Боз үйдүн экологиялык өзгөчөлүгүн сөз кылганда эле жалаң нукура табигый материалдардан: жыгач, кийиз, чий, териден жасалганы эске түшөт. Башкача айтканда, булардын баары тең узакка сакталбай, колдонулуп бүткөндөн кийин из калтырбай жоголуп кетчү сапатка ээ. Жарактан чыккан боз үйдүн жыгачтан жасалган сөөгү менен чийи тез эле чирип жок болот, же аны отко жакса, күлү гана калат. Кийизи болсо эскиргенде майда жыртылып, үбөлөнүп түшүп, анын кыл-кыбырын канаттуулар уя салууга ташып, калганы кыртышка сиңип кеткен. Ал эми көгү (тери) майда тасмаларга тилинип колдонулгандыктан, өтө эле көп өлчөмдө керектелбеген. Чоң бодо малдын териси орточо өлчөмдөгү 2-3 боз үйгө жеткен.

Боз үй көчмөндөрдүн үйү, экологиялык жактан жогорку сапаттарга ээ. Жайкысын, күн куйкалаган аптапта да боз үйдүн ичи салкын тартып турат. Анын үстүнө, каалаган учурда капталдан туурдукту түрө салып, шамалдатууга мүмкүн. Боз үйдүн ичиндеги аба эч качан үп тартып, адамдын демин кысылтпайт. Таң эртеден тартып түндүк жабуу тартылып, ачык тургандыктан, аба тынбай айланып, тазаланып турат [2]. Демек, боз үйдүн өзүнүн түзүлүшү эле кондиционердин милдетин аткарат. Боз үйдүн эң негизги артыкчылыктарынын дагы бири – анын

жер титирөөгө мыкты туруштук бере алганында. Катую жер титирөө болгон учурда да боз үйдүн жазылып-бүктөлчү керегелери серпилип, туруштук бере алат.

Кыргыз элинин ак өргөөсү аталган боз үйдүн жасалышын, тигилишин көрүп-билип жүргөнүбүз менен анын бөлүктөрүнүн аталышын, жасалуу ыкмасын, дегеле боз үй тууралуу жалпы маалыматты жаштар толук билбей турганыбызды моюндашыбыз керек. Акыркы учурларда боз үй негизинен жайлоого чыкканда жана адамды алыскы сапарга узатаарда гана тигилип калды

Кыргыздын боз үйү көркөмдүккө, математикалык так эсепке жана физикалык тең салмактуулукка менен туруктуулукка ээ, журтчулугубузду даңазалоочу бөтөнчө күчкө барабар. Элибиз байыртан такай көчмөн турмушту баштан кечирип келген. Жалаң мал чарбачылыгын аркалаган журтчулук каалаган жерге - мейли тоодо, мейли түздө жашоого оңтойлуу шарт түзгөн үйдү жаратып алуусуна жашоо-тиричилик түрткү берген. Кыргыздар боз үйдү жаратыш үчүн нечен кылымдар турмуштук тажрыйбаларын, талантын, акыл-ойлорун жана кол өнөрчүлүгүн жумшаган. Көчүүгө жеңил, каалаган жайга конууга ылайыкташкан, табияттын ар кандай катаал каршылыгына, сырткы күчүнө туруктуулук кылган боз үйүбүз ичине от жагууга жана жылуулукту сактоого оңтойлуу. Боз үй төмөнкү бөлүктөрдөн турат.

Боз үйдүн жабдылышы - жыгачтан (тал), кийизден, майда жип жана кичинекей шурулардан болот. Анын жыгач болугуно (түндүк, уук, кереге, босоголор) четинден, тал, теректен ж.б. узун шыргайларды колдонушат. Алгач уук менен керегеге жарактуу болгон жыгачтарды жасоочу жерге топтоп алат. Аларды матоодон өткөрүү үчүн (жумшартуу учун) корго салып жумшартып алат. Жумшарган жыгачтардан уукка, керегеге ылайыктап тистен өткөрүшөт.

Уук - тистен өткөндөн кийин үйдүн чоң же кичинесине ылайык формага келтирип, ченеп жасайт. Ууктун баш жагы түндүктүн алкагындагы көзөнөккө туура келгидей кылып учталат. Аяк жагы кооздолуп, учуна керегенин башына байлай турган орулгон жип тагылат. Ууктарды кызыл жошо менен боөп (азыр кызыл сыр менен боөп жүрүшөт) формасын өзгөртүп жибербеш үчүн, аны көлөкө жерге бир нече күн коюп кургатаат.

Кереге - уукка караганда жасалышы татаал болот. Керегенин жыгачын да корго салып, жашытып алып тиске салып ийет. Керегенин баш жагын «ийди» менен ийип коёт. Бирок ууктукуна караганда, керегенин жыгачтары бирдей болбойт. Керегеде кыска саканактар болот. Саканактар ар бир канат керегени бириктирүүгө жардам берет. Керегенин жыгачтарын 18-20 см. аралыкта кылып, көк менен (атайын териден даярдалган жип) көктөп, тор коз кылып бириктирет. Көк үйдүн, тоонун терисин тузга чылап, чылгый боюнча тилип алып, анан көктөлөт.

Түндүк - алкак жана чамгарак деген эки бөлүктөн турат. Алкактуу жоон талдан, кайындан корго алып, жашытып тиске салып, андан кийин ийип, ченеп, экөөнү тууралап бирин-бирине аштап жасалат. Алкактын сырткы капталына үйдүн чоңдугуна жараша ууктардын башы киргидей көзөнөктөр (60, 70, 80) ушкуну менен коозлот. Алкактын үстү жагына чамгарактын баштары кире тургандай кылып, карама-каршы багытта төрттөн төрт жагына 16 көзөнөк тешилген.

Босого таяк - жыгачтан жасалган эки жак босого. Бирден баш босого жана жер босого жасалат. Жыгачтан жасалган бардык жабдууларды жыгач усталар гана жасай алышат. Усталардын колдонгон мурунку куралдары: матоо жыгач, ийди, ушкун, аштама керки, мети темир шиш, шибегелер, тарткы дегендер болгон.

Боз үйдү калкалоочу чий. Чийди тандап, узунунан жаандан кийин бирден түбү менен тартып келип аарчып тазалайт. Андан кийин 6-8 тап кылып согот. Мисалы, 6 тапка 12 сүйрү ташка жип ороп баканга салмоорлоп, чийди бирден коюп жиптерди алмаштырып иштей берет. Боз үйдүн сырткы жабдуулары: үзүк, туурдук жана эшик. Буларды ак койдун жүнүнөн кийиз жасап, анан ченеп, бычып жасалат.

Үзүктүн - түндүк жагы кууш жана этек жагы жазы болот. Боз үйгө алдынкы жана арткы болуп, эки чоң үзүк жасалат. Үзүктөрдүн алды жана арты бастырык менен бекитилет.

Туурдук - керегеге ылайыктап жасалат. Туурдуктун жабык баш деген бөлүгү үйдүн ич жагынан көрүнүп турат. Боз үйдүн эшигинин ички бетин чийден согуп, сыртынан кийиз каптайт. Эшиктин босогодон өйдөкүсү үзүктүн астында калат.

Түндүк жабуу – түндүккө жанаша бычылып жасалат. Анын төрт бурчуна жип тагылат. Анын бурчтарын төтөгө деп коёт. Боз үйдүн майда жабдуулары көп болот. Алсак, түндүккө эки желбоо жип тагылат. Шамал болгондо анын пайдасы абдан чоң. Кырчоо менен (курчоо) туурдуктарды бастырып боз үйдү айлантат курчап коёт. Түндүк жабдууга да жип байланат. Жиптерден башка ак сызмалар жана узук, туурдуктарга терилип түр салынып жасалган сызмалар жасалат.

Кыргыз эли боз үйдө жылдын төрт мезгилинде тең жашап, өз жашоосуна ыңгайлаштырып ар түрдүүчө жасашкан [3]. Боз үй кыштын ызгаардуу суугунда тегереги бекитилип, коломтого от жагылып адамды сууктан сактаса, жазгы жааган жаандан, күндүн аптабынан, күзгү шамалдан сактануу үчүн шарт түзүлгөн. Ал эми боз үйдүн ичиндеги түзүлгөн микроклимат адамдын ден-соолугу үчүн абдан пайдалуу келет. Жылдын кайсы мезгилинде болбосун табияттын түрдүү шарттарында боз үйдү аман сактап калуунун жолдорун да акыл жаздымында калтырышкан эмес. Боз үйдүн өзүн ар кандай кырсыктардан сактоону да кыргыздар өтө чеберчилик менен ойлонгон. Мисалы, кышында аны кардан арылтып, жаккан оттун табынан жабуусу кургатылган. Туурдукту сыйрып, жерге салынган буюмдарды бийик секилерге коюп селден сактаган. Желбоону ортого кагылган казыкка бекем байлап, өрө кийизди сыйрып салып катуу шамалдан аман алып калышкан. Пайда болуу, калыптануу мезгилинде боз үй көптөгөн турмуштук сыноолордон өтүп, алымча-кошумчалары менен такталып, толукталып, кыргыз элинин материалдык маданиятынын эң мыкты үлгүсү катары биздин күнгө келип жетти. Боз үй бара-бара жөнөкөй эле жашоо турагы болбостон, ар бир улуттун кол өнөрчүлүгүнүн көргөзмөсү катары, кооздукту, сулуулукту тартуулайт.

Кыргыз боз үйү илгертен ата-бабадан бери карай очогунан от өчпөгөн, жайыкышы жашап тукум улап келген, жашоо тиричилигин баштарынан кечирип келген мекени жана туусу болгон деп айта алабыз. Боз үйдү кыргыздын улуттук чыгармачылык маданиятын чагылдырган эмгеги десек да болот. Төрүнө малын жайлаган, төрт түлүк семиз бактырып, ак боз үй тигип жанына, аттарга маамы кактырып, жолоочу өтсө жол менен, жоргоchon жигит чаптырып, койун союп коноктоп, кооздолгон үйгө жаткырып, конок аттанып эртеси, ал үйдүн ээсине батасын берип жолго аттанып кетчи. Кыргыздар ар дайым улутун, тилин, дилин, наркын бузбай сактап келген эл.

Ошентип, боз үй өзүндө адам менен жаратылыштын бири-бирине шайкеш келген байланышын камтып турган, табиятка эч бир зыянсыз, керемет сапаттарга ээ болгон, көчмөндөрдүн сан кылымдарды камтыган тажрыйбасынын негизинде жаралган уникалдуу табылга деп айтсак жаңылышпайбыз.

Адабияттар:

1. Чокотегин М. Кыргыз боз үйү. - Б., 2013.
2. Акматалиев А. Кыргыздын кол өнөрчүлүгү. - Б., 1996.
3. Акматалиев А. Кыргыздын колдонмо-жасалга өнөрү. - Ф., 1989.